

साहित्यप्रकाराची
संकल्पना

संपादक
डॉ. छाया बारवे

Sahityaparakarachi Sankalpana

साहित्यप्रकाशाची संकल्पना

© मराठी विभाग, डी.व्ही.पी. महाविद्यालय

प्रकाशक : सौ तारादेवी भास्कर शेळके

१२१, श्रीदुर्गा, बारव, ता. जुन्नर,

जि.पुणे, ४१० ५०२

मुखपृष्ठ : निखिल तंभाते

प्रकाशन क्रमांक : ३४

प्रथमावृत्ती : २९ जानेवारी २०१८

अक्षरजुळणी : सौ. ज्योती विलास शिंदे

मुद्रक : यशोदीप पब्लिकेशन्स, पुणे

मूल्य : २००/-

ISBN No. : 978-93-84309-32-9

अर्पणपत्रिका

मुदंगाचार्य

ह.भ.प. श्री. पंढरीनाथ महाराज पवार
ह्यांच्या पवित्र स्मृतीस...

- ✍ नव्वदोतर मराठी ग्रामीण कादंबरी / डॉ. छाया बारवे / १३६
- ✍ ग्रामीण साहित्याचे संशोधन / डॉ. शशिकांत साळवे / १४१
- ✍ कादंबरी: संकल्पना, स्वरूप / प्रा. मदने रोहीणी / १४४
- ✍ साहित्य म्हणजे काय? / प्रा. संदीप चपटे / १४९
- ✍ कादंबरी: संकल्पना, स्वरूप / प्रा. प्रतिक्षा लोणारे / १५३
- * ✍ २००० नंतरची आदिवासी कादंबरी 'इधोस' / डॉ. हनुमंत भवारी / १५७
- ✍ ग्रामीण साहित्यातील प्रबोधन / डॉ. भास्कर शेळके / १६३
- ✍ कादंबरी वाङ्मयप्रकाराची संकल्पना व स्वरूप / प्रा. दैवत सावंत / १६८
- ✍ चरित्र वाङ्मय स्वरूप वर्गीकरण / प्रा. ज्ञानेश्वर भोसले / १७३
- ✍ साहित्यप्रकार: कादंबरी / प्रा. मच्छिंद्र गोंटे / १७७
- ✍ धरणग्रस्तांच्या मरणयातनांचे चित्रण 'आभाळझुंज' / प्रा. शिवाजी हुसे / १८

२००० नंतरची आदिवासी कादंबरी 'इधोस'

प्रास्ताविक :

डॉ. कृष्णा भवारी ह्यांची इधोस ही आदिवासी जीवनावरील वास्तवदर्शी कादंबरी चेतक बुक प्रकाशनाने ३ एप्रिल २०१७ मध्ये प्रकाशित केली. ह्या कादंबरीच्या लेखकांचा जन्म आदिवासी भागात झाला, असल्यामुळे आदिवासी भागातील त्यांच्या जीवनातील अनुभव जिवंतपणे कादंबरीतून अवतरतात. त्यामुळे ह्या कादंबरीतून येणारे आदिवासी जीवन, आदिवासी संस्कृती ह्यांची वाचकाला नव्याने ओळख करून देते. आदिवासी साहित्यामध्ये कादंबरी हा साहित्यप्रकार अगदी कमी लेखकांनी हाताळला आहे त्यामुळे डॉ. कृष्णा भवारी ह्यांची इधोस ही कादंबरी ह्या साहित्यप्रकाराला समृद्ध करायला हातभार तर लावतेच परंतु त्यापेक्षा एक स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करते. आणि वाचकांनाही दखल घेण्यास भाग पाडते. तसे पाहता आदिवासी साहित्यामध्ये कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार फारसा बहरलेला दिसत नाही. बिगर आदिवासी लेखकांनी आदिवासींच्या जीवनावर भरपूर कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. परंतु आदिवासी लेखकांचे प्रमाण त्या तुलनेत अगदीच कमी आहे. म्हणजे नजुबाई गावित ह्यांची 'तृष्णा' आणि 'भिवा, फरारी' ह्या दोन कादंबऱ्यांचे लेखन केले. तसेच प्रा. माधव सरकुंडे ह्यांची 'वाडा' बाबाराव मडावी ह्यांची 'टाहो', गोपाळ गवारी ह्यांची 'कोळवाडा' बाबाराव मडावी ह्यांची 'आकांत' जगन्नाथ खांदवे ह्यांची 'ठाकराचा तुक्या', भास्कर भोसले ह्यांची 'दैन' इ. कादंबऱ्यांचे लेखन आदिवासी कादंबरी वाङ्मयप्रकारात आढळते.

इधोस ह्या कादंबरीमधून येणारे समाजजीवन

आदिवासी समाजाची सामाजिकस्थिती, कौटुंबिक पार्श्वभूमी त्याचे आचार-विचार, रूढी परंपरा, सण उत्सव ह्या सर्व घटकांची चर्चा ह्या कादंबरीमधून दिसून येते. त्यांची शिकारीची पद्धत, बैल बडविण्याचा सार्वजनिक कार्यक्रम, मासे पकडण्याच्या विविध क्लृप्त्या, लग्न समारंभ व विविध अंधश्रद्धा आणि शेवटी येणारा सरकार विरुद्धचा संघर्ष इधोस ह्या कादंबरीमधील हे समाजजीवन पाहताना काळ्याच्या आजाराचे व त्यावर केलेल्या आघोरी उपायांचे चित्रण अस्वस्त करून टाकते. आदिवासी समाजामध्ये दारूचे व्यसन फार मोठ्या प्रमाणात पाहायला मिळते. प्रत्येक सणाला, प्रत्येक कार्याला दारू लागतेच. दारू हा आदिवासींच्या जीवनातील अविभाज्य घटक आहे. पाण्याप्रमाणेच दारू पिली जाते. महुच्या फुलांपासून ही दारू तयार केली जाते. आदिवासी भागामध्ये महुची फुले मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असल्यामुळे प्रत्येक आदिवासींच्या घरी दारू बनवली जाते.

शिकारीचा छंद मात्र आदिवासींच्या संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग आहे. अन्नपाण्यासाठी शिकार करणे हे अपरिहार्यच आहे. त्यामुळे ते तिरकमठा, गलुल, वाघुर, यांच्या साहाय्याने जंगलातील प्राणी मारून त्यांना भाजून-शिजवून खातात. नदीतील मासेही पकडतात. त्यावर त्यांचा उदरनिर्वाह करतात.

इधोस ह्या कादंबरीमधून येणारे जातीयतेचे चित्रण :

भारतीय समाज व्यवस्थेतील जातीयतेच्या, अस्पृश्यतेच्या स्वरूपासारखीच आदिवासींमध्येही अंतर्गत जातीयता पाहायला मिळते. उच्च-निच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असे भेदभाव दिसून येतात. जातीयतेच्या उतरंडीला तीव्र स्वरूप येऊ पाहत आहे. आदिवासींमध्ये ४७ जमाती आहे. त्या जमातींमध्ये ही जातीची उतरंड आपल्याला पाहायला मिळते. महादेव कोळी कातकरी जमातीपेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ मानतो. मावची समाज मिल्ल समाज्याला हीन लेखतो - तसे इतर समाजही आदिवासींना हीन लेखतो. उदा. हासा जेव्हा हिरेडे विकायला जाते तेव्हा व्यापारी तिच्यावर चिटतो. "मधाशी सांगितलेलं ऐकलं नाय, च्यायला आदिवासी ते आदिवासींच राहिले. कधी नाय सुधारणार." (पृष्ठ - ७३)

इधोस ह्या कादंबरीमधून येणारे अंधश्रद्धेचे चित्रण:

आदिवासी समाजाच्या प्रगतीतील मुख्य अडथळा अंधश्रद्धा हा आहे कारण ह्या अंधश्रद्धेपायी समाजाची अद्योगती झालेली दिसते. ह्या कादंबरीमध्ये अंधश्रद्धेचे चित्रण ओतप्रोत भरलेले आहे. शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे, अज्ञानामुळे तो अनेक अयोरी प्रथांना बळी पडतो व स्वतः बरोबर समाजाचेही नुकसान करतो. ह्या अंधश्रद्धेला मात्र पुरुषोपेक्षा स्त्रिया जास्त बळी पडताना दिसतात. अर्थात त्यांना योग्य मार्ग दाखविण्याचा प्रयत्न कोणीही करताना दिसत नाही. म्हणून आज २१ व्या शतकातही अनेक अयोरी प्रथांमुळे आदिवासींच समाजात नाही तर अनेक ठिकाणी माणसांचे बळी दिले जातात. आजाराचे योग्य निदान व औषधोपचार भगतच करतो. असा त्यांचा ठाम विश्वास आहे. त्यामुळे डॉक्टरांकडे जाण्याचे ते कष्ट घेत नाही. मुळात त्यांच्या वस्ती पाह्यात जवळच्या परिसरात डॉक्टरही नाही आणि डॉक्टरला देण्यासाठी त्यांच्याकडे पैसेही नाहीत, ही खरी वाजूही लक्षात घ्यायला हवी.

काळ्याचा आजार बरा करण्यासाठी अनेक देवाना आमंत्रण दिलेले असते. हेमा भगताचा देव आला, "बोल बालका, काय होतय, बोल" हेम्या जमिनीवर हाताची बोट चोळत म्हणाला, ह्या पोरन्या राच्याधरून पॉट दुखाताय, ढाळ-वांत्याय झाल्या अन् तापय येतोय. मारत्या म्हणाला. " दया आहे का, दया" भगताने विचारले. तसे आनसाने घाईघाईने चुलीतील शोडीशी राख घेतली आणि दोन्ही भगतापुढे ठेवली. हेम्या भगताने त्यातील शोडी राख हाताच्या बोटावर घेतली आणि शिऽऽ सलाऽऽ शिऽऽ पाहिजे, अशा भाषेत काहीतरी बडबडत राख चोटांवर चाळू लागतो" (पृष्ठ ५५-५६) धोंडूला मात्र ह्या गोष्टी पटत नाही. तो ह्याला विरोध करतो. परंतु धोंडूचे बोलणे लोक मनावर घेत नाही. परंतु शिक्षणामध्ये धोंडूमध्ये झालेला हा बदल स्वागताई आहे. समाज परिवर्तनाचा हा आशावाद धोंडू ह्या प्रतिनिधिक पात्रातून लेखक मांडताना दिसतात.

कथानक / आशय :

कथानक हा कादंबरी मधील वैशिष्ट्यपूर्ण घटक आहे. प्रत्येक कलाकृती घटना पात्र, प्रसंगाच्या माध्यमातून कथानकाशी जोडली जाते. लेखक कथानकाच्या आधारे आपल्या मनातील विशिष्ट विचार वाचकांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न करतो. ह्यासाठी ते अनुभव तो सुसंगतपणे आदी, मध्य, अंतासह कथानकाच्या सुयोग्य गुंफणीतून लोकांपर्यंत पोहचवत

असतो. कादंबरीमध्ये अनेक घटना, प्रसंग पात्र असतात. विविध व्यक्तिरेखा असतात. प्रत्येक व्यक्तीची स्वभाववैशिष्ट्ये वेगवेगळी असतात. अशा विस्तृत पटामुळे कादंबरी एका बैठकीत वाचून होत नाही. वाचक सवडीनुसार वाचतो. इतरही वाचकाला ती कथा एकसंघ वाटावी ही कथानकाची ताकद असते.

आशय :

वेगडेवाडी नावाच्या आदिवासी गावातील ही कथा आहे. ह्या गावातील धोंडू हा आठवीपर्यंत शिक्षक झालेला तरुण ह्या कादंबरीचा नायक आहे. तसे ह्या वस्तीमध्ये धोंडूच सुशिक्षित, समजदार आणि गावातील कर्ता पुरुष म्हणता येईल. हासा ही धोंडूची आई आपल्या थारल्या मुलाकडे म्हणजे बाळकडे पुण्याला जाऊन येते. त्या प्रसंगापासून कादंबरीला सुरुवात होते व हळूहळू एक-एक प्रसंग घेऊन कादंबरी पुढी सरकत राहते. ह्या कादंबरीच्या अनुभंगाने संपूर्ण आदिवासी संस्कृतीचे दर्शनच आपल्याला घडते.

होश्या पुण्याहून येतांना बस मधील परिस्थिती, गावातील सर्व लोकाशी केलेली विचारपूस, आपल्या गेहेजेरीत धोंडू व पांड्या म्हताऱ्याचे झालेले हाल, आदिवासींच्या कुटुंब संस्थेचे व समाज व्यवस्थेचे विवर हवेहवे डोळ्यासमोर उभे करते. ह्या कादंबरीमधील बेल बडविण्याचा प्रसंग (पारघ) शिकारीचा प्रसंग, काळ्याचा आजार, देवपुत्रीचे अवतरणे, धोंडूच्या लग्नाची तयारी, होळीचा राण, मासे पकडणे, धोंडूचे लग्न ह्या सर्व घटना अशा एकमागून एक घडत जातात. त्यामुळे आदिवासी जीवनाचे एक समग्रचित्र डोळ्यासमोर उभे राहते.

असे सर्व काही चांगले घडत असतांना अचानक सरकारचा म तवा येतो. प्रत्येकाला वन खात्याच्या नोटीसा येतात. सदरचे क्षेत्र अभयारण्याखाली येते. त्यामुळे वन्य जीवना मानवापासून धोका नको, म्हणून ही मानव वस्ती टप्प्याटप्प्याने स्थलांतरीत करण्याचा आदेश होता. ह्या गोष्टीमुळे मात्र गावकऱ्यांच्या पायाखालची जमीन सरकते. धोंडू एकटा ह्या व्यवस्थेविरुद्ध लढण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु शेवटी ह्या गुण्यागोविदाने नादणारी वेगडेवाडी संपूर्ण उद्ध्वस्त केली जाते. एवढे चांगले चालेलेले सर्व 'घडाचा इधोस होतो.' इथे कादंबरी संपते शेवट मात्र वाचकाला अगदी शून्य करून टाकतो.

वातावरण निर्मिती :

कादंबरीकाराला जो विषय वाचकाला सांगायचा असतो. तो कथानकाच्या साहाय्याने तो मांडत असतो. कथानकात घटना प्रसंगाची व व्यक्तीच्या कृती-उक्तीची जुळणी असते. आणि ह्या जुळणीला, घटना प्रसंगांना वास्तवता, अस्सलता प्रदान करण्याचे काम वातावरणनिर्मितीला करावे लागते. निसर्ग, परिसर, वस्तू, रस्ते, इमारत अशा कितीतरी गोष्टी कादंबरीमध्ये वातावरण घेऊन अवतरत असतात. कादंबरीतील घटना विशिष्ट स्थळी घडत असते. ज्यातून स्थलनिष्ठ वातावरणनिर्मिती होते. कृष्णा भवारी ह्यांनी आपल्या कादंबरीमधून प्रसंगाला अनुरूप अशी वातावरणनिर्मिती केलेली दिसून येते. 'इधोस' कादंबरीमधील ही वातावरणनिर्मिती पाहू ह्या "धोंडूचाचे डोळे लालबुंद झाले. एखाद्या मारक्या बलावानी त्याच्या नाकपुड्या पुरफुरू लागल्या. एकाएकी बारा हत्तीचे बळ त्यांच्या अंगात संचारले. कदाचित हा प्रसंग रस्त्यावर घडला असता तर धोंडूच्या नरडीचा घोट घेतला असता. त्याचा हा रुंद

अवतार त्या शिपायाच्या लक्षात आला तेव्हा त्याने सावरासारव करण्याचा प्रयत्न केला आणि अत्यंत मवाळ भाषेत तो धोंड्याला म्हणाला, तुम्ही वाईट वाटून घेऊ नका. लोक काही म्हणतील ओ माझ्या कानावर आलं म्हणून म्हणालं..." (पृष्ठ - १९४) अशा प्रकारे कृष्णा भवारी ह्यांनी इधोस ह्या कादंबरीमधून कथानकाला आवश्यक अशी वातावरणनिर्मिती केलेली दिसते.

संवाद:

कादंबरीतील घटकांमध्ये संवाद हा घटक महत्त्वपूर्ण आहे. संवादाचे मुख्य काम पात्रनिर्मिती, पात्रचित्रण हे असते. पात्राच्या भोवतालीचे विश्व संवादातून उलगडत असते. त्याची स्वभावविशेष्ये त्याची संस्कृती, त्याच्या भोवतालचे पर्यावरण त्याची विचारांशी त्याच्या संवादातून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष व्यक्त होत असते. संवादाची भाषा ही व्यक्तिविशेष्य लेखकाच्या अभिरुचीनुसार ती बदलत राहते. पात्राच्या बयानुसार, लिंगानुसार, वर्ग संस्कृतीनुसार भाषा बदलताना दिसते.

"मंग्या आदा SS ये मंग्या आदा SS"

मंगाजी धाईघाईने घराबाहेर आला आणि म्हणाला, "काय रं मारत्या?"

"आज काळ्यावरून टाकना दिलेचय संध्याकाळी येम"

"सगळा सामान मिळाला काय ? पाठ रं कुठून आणली"

"आणली तातुंब्याच्या बाजारातून"

"कितीला वसली"

"तय कडक बाजार व्हता, मंग्या आदा, मुठी येवढी पाठ पण पाचशे रुपये सांगितले वटकीच्याना."

"मग कितीला सोडली"

"वळा वळा कसालरी झिडिस येऊन सव्या तीनशाला सोदा झाला." (पृष्ठ - ६१) अशाप्रकारे कृष्णा भवारी ह्यांच्या कादंबरीमधील संवाद पाह्यायला मिळतात. काही ठिकाणी प्रत्यक्ष पात्राच्या तोंडी संवाद आहेत, तर कधी लेखक निवेदन करताना दिसतो. लेखकाची ही निवेदन शैली पात्राच्या तोंडून आलेले संवाद कादंबरीतील घटनेला उठावदारपणा आणून देतात. त्यामुळे वाचकाच्या मनावर इधोसम कादंबरी अधिराज्य गाजविताना दिसते.

पात्र-व्यक्तित्वरेखा:

कादंबरीतील इतर घटकाप्रमाणेच पात्र-व्यक्तित्वरेखा ह्या घटकाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. पात्र-व्यक्तित्वरेखा म्हणजे कथा-कादंबरी मध्ये लेखकाने साकारलेली एखाद्या व्यक्तीची शब्दरूप प्रतिमा होय. पात्र चित्रणाच्या माध्यमातून व्यक्तीची स्वभावाचे, गुणधर्माचे, आचार-विचारांचे, वागण्या-बोलण्याचे त्याच्या विचार प्रक्रियेचे यथार्थ चित्रण कादंबरीतून होताना दिसते.

धोंडू ह्या कादंबरीचा नायक आहे. धोंडूचे शिक्षण आठवीपर्यंत झालेले असल्यामुळे गावात आणि घरातही त्याच्या शब्दाला मान आहे. तो गावातील लोकांना दिशा देण्याचे काम करतो. समाजातील प्रश्नावर भाष्य करतो. आंध्रश्रद्धा नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु लोक त्याला साथ देत नाही. शेवटी अपभारण्याच्या प्रश्नासंदर्भात तो सरकार विरोधी एकटा

लढतो. परंतु त्याला यश येत नाही. तो हताश होतो आणि वेगळेवादी उद्ध्वस्त होते. धोंडू ह्या व्यक्तिरेखेबरोबरच अनेक महत्त्वाच्या व्यक्तिरेखा ह्या कादंबरी आढळतात.

निवेदन:

या कादंबरीमध्येही आपणास निवेदनाचे अनेक चांगले नमुने पाहायला मिळतात. कृष्णा भवारी यांच्या 'इधोस' ह्या कादंबरीमधून निवेदन तृतीयपुरुषी आहे. ह्या कादंबरीमधील निवेदनाचा नमुना पाहू या. "गप्पा टप्पा मारत सर्वजण दणाण्या खडकापर्यंत पोहचले. दणाण्या खडक म्हणजे समोताली जंगल आणि एक पाणथळ जागी साधारण पाच खणांचे घर बसेल एवढा खडक, त्याच्यावर जोराने पाप आपटल्यास दण दण असा आवाज होत असे, म्हणून त्याला दणाण्या खडक म्हणत असत. पारधीला आलेले लोक विश्वांती घण्यासाठी किंवा जनावर कापण्यासाठी येथे येत. नामद्धा आणि धोंड्याने उभ्यानेच डुबकर खडकावर टाकले. ते दोघेही घामाघूस झाले होते." (पृष्ठ - ३४)

वरील कादंबरीच्या वर्णनात आपल्याला तृतीयपुरुषी निवेदक भेटतो तो हा कथाविषयक निवेदनाच्या माध्यमातून प्रवाही करताना दिसतो. कृष्णा भवारी ह्यांच्या कादंबरीतील निवेदनाचे वेगळेपण म्हणजे पात्रांच्या मनातील भाव ते अतिशय सूक्ष्म पद्धतीने मांडतात. त्यांची निवेदने पात्रमुखी, आत्मसंवाद स्वरूपात, स्वगत, तसेच तृतीयपुरुषी अशा विविध स्वरूपाची निवेदने आहेत. त्यामुळे कादंबरीचे कथानक प्रवाही होते.

भाषा:

भाषिक अलंकार, प्रतिमा, प्रतीक, म्हणी, वाक्यप्रचार यांचा वापर कादंबरीकार करित असतो. 'इधोस' ह्या कादंबरीतील एक भाषिक नमुना, "तावडीतून घालावला भोसडीच्याना!" नामद्धा पेलवान म्हणाला. "हा बांबलीचा आलास कशाला?" मुतवनी पिपाचा अन् निपचित पडायचा घरात, तरी माझ्या मनात पाल चुकचुकली होतीच, हा बनातच फाफलन्साखा करीत होता" "गाडीवरच कात्री आहे हारामखोराच्या" (पृष्ठ २७) अशा प्रकारे अस्सल मावळी बोलीतील हे संवाद आपल्याला पाहायला मिळतात. पोराची आशा अन् भूताची अशा सारखीच, बोलनं पोपटाचं अन् करणी गिधाडाची, शिकली तेवढी भकली, अशा प्रकारच्या म्हणीही आढळतात.

भाषिक सौंदर्य हे ह्या कादंबरीचे बलस्थानच म्हणावे लागेल. कृष्णा भवारी यांनी भाषिक ठेवा ह्या कादंबरीच्या माध्यमातून वाचकांसाठी खुला केला आहे. आदिवासी, महादेव कोळी ह्या बोलीतील अनेक म्हणी, वाक्यप्रचार, प्रतिमा, प्रतीक, नवे शब्द ह्या लेखनातून आश्रयत्या शैलीत सहजपणे प्रकटताना दिसतात.

शीर्षक:

कलाकृतीचे शीर्षक हा घटकही महत्त्वपूर्ण आहे. कलाकृतीच्या शीर्षकावरून त्याच्या अंतर्गाची कल्पना वाचकाला येत असते. त्यामुळे कादंबरीचे शीर्षक हे त्या आशयानुरूप व समर्पक असे असावे. 'इधोस' ही कृष्णा भवारी यांची पहिली कादंबरी आहे. ह्या कादंबरीला इधोस हे नाव का दिले असावे. ह्या संदर्भात विचार करत असताना दोन-तीन मुद्दे महत्त्वाचे वाटतात. वेगळेवादी अगदी गुण्यागोविदाने नांदत असते. त्याच्या जगण्यात अनेक अडचणी, उणिवा असल्यातरी ती माणसं आनंदात होती. शिकारीला जाणे, मासे पकडणे किंवा

ग्रामीण साहित्यातील प्रबोधन

ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा म. फुले, शाहू, आंबेडकर, त्याचबरोबर वि. रा. शिंदे, म. गांधी, लोकहितवादी-सामान्य माणसाला केंद्रबिंदू मानले, शोषणाधिष्ठित माणसाचा विचार ह्या साहित्याने केला शोषणमुक्त माणसाचा विचार येथे आहे. ग्रामीण साहित्य शोषणावर आधारित आहे.

म. फुले तृतीयरत्न ह्या नाटकातून प्रस्थापित समाजव्यवस्था अंधश्रद्धा-रूढी, परंपरा ह्यांमध्ये सामान्य माणसाला कशी खितपत ठेवते ह्याचे उदाहरण म्हणून कुणबी नवरा-बायको प्रतीकात्मक सर्व समस्यांचे निराकरण म्हणजे शिक्षण आहे, हे म. फुलेनी जाणले होते, म्हणून प्रस्तुत नाटक प्रबोधनात्मक नाटक ठरते, म्हणून म. फुलेची सर्वच साहित्यनिर्मिती ही शोषण झालेल्या माणसाच्या सभोवती फिरते आणि त्याला शोषणमुक्त बनविते.

ग्रामीण साहित्य म्हटले की, शेतकरी जीवनचित्रण येते. तो ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा आहे. नव्हे कोणत्याही साहित्याची प्रेरणा माणूसच आहे. म. फुले शेतकऱ्यांचा असूड, गुलामगिरी, सामान्य शेतकरी, मजूरवर्ग त्याच्या व्यथा, वेदना मुरुर केल्या. अप्रत्यक्षरीत्या हे समाजप्रबोधनाचे पहिले पाऊलच आहे.

इंग्रजांच्या आगमनानंतरच मराठीमध्ये अनेकविध साहित्यप्रवाह प्रबोधनाची प्रेरणा घेऊनच लेखन करू लागले. कदाचित इंग्रज भारतात आले नसते तर प्रबोधनाचे वारे वाहू लागले नसते. प्रबोधनाचे युग सुरू झाले नसते. प्रबोधनविषयक चळवळी निर्माण झाल्या नसत्या छापखाना निर्माण झाला नसता. सामान्य माणसाच्या जीवनातील अंधार नष्ट झाला नसता. प्रबोधनाचे युग निर्माण झाले नसते. शोषणमुक्तीच्या चळवळी इंग्रजांच्या आगमनानंतरच निर्माण झाल्या. अप्रत्यक्षरीत्या ब्राह्मणशाहीच्या वर्चस्वातून सर्वच साहित्यमुक्त झाले. ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्या ह्यांच्या चळवळी निर्माण झाल्या.

म. फुलेबरोबर शाहू महाराज हे देखील ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणेला आणि प्रबोधनाला हातभार लावणारे महत्त्वाचे समाजसुधारक आहेत. शिक्षणव्यवस्था सर्वसामान्य माणसाचा विचार जातियता नष्ट करण्याचा प्रयत्न म्हणून ग्रामीण साहित्याला शाहू महाराज प्रेरणास्थानी आहे.

अनेक स्वयंघोषित विद्वानाचे असे मत आहे की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फक्त दलितांचे उदार कर्ते आहेत. दलित साहित्याचे उदारकर्ते आहेत. परंतु, खऱ्या

लग्न समारंभ असो प्रत्येक गोष्ट ते उत्साहाने करत होते. असे सगळे चांगले चालले असतांना, अचानक वन खात्याची नॉटीस येते, अभयारण्यासाठी जागा खाली केली जाते. म्हणजेच सगळे चांगले चालले असतांना अचानक हे गाव उद्ध्वस्त होते. शोडक्यात 'धडाबा इथोस होता' म्हणूनच लेखकाने 'इथोस' असे शीर्षक दिलेले असावे.

निष्कर्ष:

आदिवासी जीवनाचे वास्तवचित्र ह्या कादंबरीलेखनातून दिसते. आदिवासी स्त्रियांचा त्याग ह्या कादंबरीलेखनातून प्रामुख्याने जाणवतो. आदिवासी भागातील निसर्गाचे चित्रण ह्या कादंबऱ्यामधून आले आहे. प्रस्थापित समाज मुद्दामहून आदिवासींना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. आदिवासी समाज रूढी-परंपरेमध्ये अडकलेला दिसतो. शिकार आणि मासेमारी हा त्याच्या दैनंदिन जगण्याचाच एक भाग आहे. आदिवासींच्या निरगर्वालंबी जगण्यावर भाष्य करते. लश्चात हुंड्योपवनी दहेज घेण्याची प्रथा आहे. आदिवासी सर्वच गोष्टीसाठी निसर्गावर कसा अवलंबून आहे हे दाखविले आहे. आदिवासी कादंबरी तंत्रपेक्षा आशयाला महत्त्व देणारी दिसते. महादेव कोळी ह्या आदिवासी जमातीतील बोलीभाषा ह्या कादंबऱ्यातून येते. व्यक्तिचित्र, निवेदन, वातावरणनिर्मितीमुळे कादंबरी वाचकाच्या मनाचा ठाव घेते. कादंबरीचा मुखपृष्ठे, मलपुष्टे, शीर्षक कादंबऱ्यांच्या लोकप्रियतेमध्ये भर टाकतात.

प्रा. डॉ. हनुमंत भवारी

श्री. पद्ममणि जैन महाविद्यालय पावळ,

ता. शिरूर, जि. पुणे